

tasted the harsh Russian occupation in 1914, dreaded a Soviet return” (p. 137). One would expect her to comment on the untenable, and even unlikely, assertion that Ukrainians in 1919 were arguing their claims on a historical right to Eastern Galicia on the basis of an independent state that existed there until the sixteenth century (p. 147). If a second edition or translation into Polish or Ukrainian is undertaken, the authors should consider enlisting the additional help of Polish and Ukrainian specialists, who could broaden the source base and assist in providing a more authoritative accounting of events.

Slips in historical context and an inability to survey the full literature should not detract from the accomplishment of the study. The combination of a scholarly monograph with a vivid novel is especially successful in providing a multisided exposition of the Galician oil industry and the unique Jewish communities of the Drohobych and Boryslav regions.

Frank Sysyn <https://orcid.org/0000-0003-3461-576X>

University of Alberta
frank.sysyn@ualberta.ca

Agata Rybińska, *Granice integracji. Religijność Żydów wrocławskich w drugiej połowie XIX wieku (1854–1890)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2017, ss. 261.

Prezentowana książka powstała na podstawie udoskonalonej dysertacji doktorskiej obronionej w 2011 r. Autorka nieco zmieniła jej tytuł, precyzując ramy chronologiczne oraz poszerzając – chyba słusznie – zakres merytorycznych rozważań, zastąpiwszy pierwotnie użyte pojęcie „praktyki religijne” bardziej pojemnym terminem „religijność”. Praca rozwija tematykę podjętą stosunkowo niedawno przez Tilla van Rahdena i Małgorzatę Stolarską-Fronię, a dotyczącą integracji wrocławskich Żydów ze społeczeństwem większościowym w XIX wieku¹. O ile jednak opis van Rahdena obejmuje jedynie przejawy świeckiej aktywności reprezentantów środowiska żydowskiego, Stolarskiej-Froni zaś kulturę materialną – głównie sztuki plastyczne i mecenat nad nią – o tyle prezentowana pozycja stawia sobie za

¹ Till van Rahden, *Juden und ander Breslauer: Die Beziehungen zwischen Juden, Protestanten und Katholiken in einer deutschen Großstadt von 1860 bis 1925*, Göttingen 2000; Małgorzata Stolarska-Fronia, *Udział środowisk Żydów wrocławskich w artystycznym i kulturalnym życiu miasta od emancypacji do 1933 roku*, Warszawa 2008.

cel wnikliwą analizę zaangażowania religijnego tej grupy ludności. Takie ujęcie pokazuje inną stronę granic integracji wrocławskich Żydów. Mowa o granicach wyznaczonych przez nich samych w sferze religii – dziedzinie uznawanej powszechnie za czynnik konstytuujący społeczność żydowską.

Pracy nadano układ rzeczowy, analizując takie wybrane pola badawcze i ich religijny wymiar, jak: edukacja, teksty modlitewne i teksty ze sfery sepulkralnej. Całość została poprzedzona obszernym wstępem, w którym scharakteryzowano środowisko wrocławskich Żydów w badanym okresie, a także omówiono dostępne źródła, stan badań i zagadnienia metodologiczne. Książka wzbogacona jest o merytorycznie bardzo ciekawy zestaw ilustracji, obszerną bibliografię i cztery aneksy, na które składają się: notki biograficzne wrocławskich rabinów, nauczycieli i kantorów, wykaz modlitw potrzebnych w liturgii proponowanej przez Abrahama Geigera, hebraizmy odnalezione w modlitewnikach dla kobiet z roku 1835, i analizę onomastyczną z nagrobków w najstarszej części cmentarza żydowskiego przy ul. Ślężnej. Szczególnie cenne wydają się dwa ostatnie zestawienia, choć użyte przez autorkę określenie „imiona europejskie” jest co najmniej dyskusyjne, gdyż jeśli nawet uznamy (choć z pewnymi oporami), że imiona hebrajskie są nieeuropejskie, to w stosunku do imion jidyszowych nie możemy się z tym zgodzić. Może warto byłoby przymiotnik „europejski” zamienić na inny.

Ramy chronologiczne, które autorka przyjęła za graniczne dla swojej pracy, można uznać za dyskusyjne, ale generalnie trudno się nie zgodzić z jej konstatacją, że przemiany w życiu społecznym wrocławskich Żydów, jakie dokonały się podczas tzw. długiego wieku XIX, były tak duże, iż konieczne jest wydzielenie krótszych, ale bardziej jednorodnych okresów. Narrację rozpoczynają wydarzenia z pierwszych dziesięcioleci funkcjonowania i oddziaływania środowiska związanego z powstałym w 1854 r. Żydowskim Seminarium Teologicznym, zamyka zaś śmierć rabina Manuela Joëla (rok 1890). Widzimy zatem, że analizując religijność Żydów, autorka stara się – co samo w sobie jest już wartością – wyjść poza krąg wciąż stosowanej przez historyków periodyzacji związanej ze społecznością większośćową (chrześcijańską). Przyjęte ramy analizy wymagają jednak szerszego i bardziej pogłębionego komentarza. Rybińska dowodzi wprawdzie, że nie ograniczają się one jedynie do tzw. skrzydła „postępowego-liberalnego”, ale w jakiś sposób odnoszą się też do „neo-ortodoksji”, należy jednak podkreślić, że wyjaśnienie to zostało ukryte w przypisie 28 (s. 16), pojawiając się jedynie jako komentarz do porażek życiowych „gwiazdy” judaizmu

postępowego, Abrahama Geigera. Być może w przyszłych wydaniach warto byłoby poszerzyć ramy czasowe opracowania o okres działalności Geigera we Wrocławiu, choć wymagałoby to szczegółowego zaznajomienia się z żywymi sporami toczącymi się w łonie ówczesnej społeczności żydowskiej.

Przedmiotem rozważań w omawianej książce są praktyki religijne, które zostały zawężone do modlitwy i sfery funeralnej oraz stosunku do przekazywania wiedzy religijnej, włączając w to tradycję. W analizie zabrakło wprawdzie takich ważnych aspektów praktyk religijnych, jak np.: stosunek do obrzezania, *bar micwy*, zawierania małżeństw, tj. czynności ważnych z punktu widzenia pojedynczego praktykującego, wydaje się jednak, że ograniczenie to nie zubożyło wartości przeprowadzonej analizy.

Pierwszy z rozdziałów odnoszących się do zasadniczego przedmiotu rozważań autorki został poświęcony problemowi kształcenia młodzieży żydowskiej. Po krótkiej i trafnej charakterystyce tendencji panujących w żydowskim szkolnictwie wrocławskim do połowy XIX w. Rybińska koncentruje się na analizie podręczników do nauki religii, przy czym jej zainteresowania idą bardziej w kierunku oglądu nauczanych treści niż samej organizacji owego nauczania. Sięgnięcie do pism i podręczników skierowanych do młodzieży żydowskiej pozwoliło autorce sformułować wnioski o symbiozie dawnego żydowskiego *da'at*, czyli poznania – rozumienia (głównie Boga), z nowoczesnym, jej zdaniem, *Bildung*. Kształcenie młodzieży żydowskiej stało się swoistym oscylowaniem między tymi dwoma tradycjami. Realizując swoje postulaty badawcze, Rybińska zajęła się stosunkowo łatwymi do analizy elementami „procesu kształcenia”, tzn. programami nauczania treści religijnych i edukowaniem dziewcząt. Zwłaszcza analiza tego drugiego problemu pokazuje rozdarcie między nowoczesnością a tradycją. Próba wyrwania kobiet z tradycyjnego kręgu „dom-rodzina-synagoga” i ich społeczna aktywizacja okazywały się tylko połowicznym sukcesem, gdyż ponownie zamykały je w niemal tym samym kręgu. Dla przykładu – aktywność literacka często sprowadzała się do pisania podręczników z zakresu pielęgnowania dzieci czy prowadzenia koszernej kuchni.

Wydaje się, że należałoby przeprowadzić badania porównawcze obejmujące sytuację kobiet z grupy większościowej – chrześcijańskiej – i kobiet żydowskich. Porównanie takie unaocniłoby zakres i głębię dokonujących się zmian mentalnościowych w gronie tych ostatnich. Z pewnością też dopiero w takim kontekście udałoby się uzyskać zadowalającą odpowiedź na przytoczone w tytule podrozdziału pytanie (z artykułu Andreasa

Brämera): „Czy nie ma zawodu dla żydowskich córek?”. Dopiero odpowiedź na to pytanie w odniesieniu do dziewcząt z katolickich i protestanckich warstw średnich ukazałaby pełny obraz sytuacji kobiet żydowskich.

Kolejne fragmenty książki poświęcone zostały absorpcji ducha – „Wissenschaft des Judentums” – przez żydowskie elity intelektualne, a także analizie obecności tego nurtu w pracach Żydowskiego Seminarium Teologicznego oraz na łamach czasopism naukowych pochodzących z jego kręgu. Wreszcie w końcowych partiach tej części omawianej pracy autorka zawarła analizę kazań rabina Manuela Joëla. Trudno wyciągnąć pogłębione wnioski odnośnie do religijności wrocławskich Żydów na podstawie fragmentu książki. Stwierdzenie, że: „Napięcie między [...] apoteozą kultury sefardyjskiej i deprecjonowaniem aszkenazyjskiej, zwłaszcza w wydaniu Ostjuden [...] rozumieć można jako głos w debacie na temat współczesnych przemian w judaizmie” (s. 72), jest chyba nadinterpretacją. Niemal wszyscy autorzy artykułów w „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums” pochodzili z Niemiec, a znaczna ich część, z Heinrichem Graetzem na czele, powiązana była z tamtejszym Seminarium. Sefardjczycy fascynowali ich swoją egzotycznością, mówiący zaś w jidysz „Żydzi wschodni” byli środowiskiem, z którego sami się wywodzili, a zatem dobrze znanym i krytkowanym. Gdyby Graetz mówił po hiszpańsku, a nie po niemiecku, z pewnością nie pisałby z taką pogardą o języku swojej młodości jako o „śmiesznym żargonie”, „brzydkim narzeczu” czy „szpetnym narzeczu”². Być może wypowiadałby się tak o języku ladino.

Rozdział poświęcony modlitewnikom żydowskim z drugiej połowy XIX w. należy z pewnością zaliczyć do najbardziej interesujących. Autorka podjęła w nim próbę wprowadzenia metody lingwistycznej do opisu rzeczywistości wrocławskich Żydów. Analiza językowa zapisu terminów religijnych z zamiarem wyłapania i interpretacji takich elementów języka, jak stosowany alfabet, zróżnicowanie ortograficzne i fonetyczne pozwalają podjąć próbę określenia poziomu integracji danej społeczności. Jest to zabieg ze wszech miar interesujący i nowatorski na gruncie polskiej historiografii. Wnikliwa analiza użycia słów hebrajskich i zastępowania części z nich określeniami niemieckimi pokazuje proces akulturacji na najbardziej wrażliwym dla Żydów gruncie – na gruncie religii. Agata Rybińska łączy

² Por. na temat stosunku do jidysz w środowisku niemieckich Żydów: Agata Rybińska, „Mameloszn” czy „Muttersprache”? *Wybory językowe a złożona tożsamość – na przykładzie Żydów z dziewiętnastowiecznego Wrocławia*, „Studia Europaea Gnesnensia” 9 (2014), s. 161–173.

ów proces z negatywnie postrzeganą przez intelektualistów żydowskich (np. Heinricha Graetza) „chrystianizacją” judaizmu. Podkreśla jednak ograniczony zasięg tego zjawiska nawet w środowisku – wydawałoby się – najbardziej przychylnych mu „wrocławskich liberałów”. Stanowić to może wyznacznik tak chętnie podkreślanej przez autorkę „granicy integracji”. Okazuje się jednak, że w modlitewnikach dla kobiet owa granica została przesunięta na sferę języka przez jego daleko idącą germanizację, a przede wszystkim – eliminację znacznej ilości „hebraizmów” oraz typowych dla judaizmu określeń.

W ostatnim rozdziale autorka spogląda na cmentarz jako przestrzeń, która do pewnego stopnia umożliwia odczytanie stopnia postępu w procesie integracji. Wnikliwie analizuje warstwę językową nekropolii, pokazując przemiany w formularzu inskrypcji hebrajskich i niemieckich. Jeszcze wnikliwszej ocenie poddany został materiał onomastyczny – faleronimy, toponimy i chrononimy. Pokazane tu możliwości analizy mogą z powodzeniem służyć za wzór kolejnym badaczom nekropolii żydowskich. Autorce udało się wyciągnąć wiele wniosków, które obalają zmitologizowane, a wciąż funkcjonujące w nauce twierdzenie, jakoby niemieccy Żydzi nosili wyłącznie niemieckie imiona. Jednak zasadniczym jej wnioskiem jest konstatacja, iż „płaszczyzna życia związana ze sferą śmierci była płaszczyzną [...] najmniej podatną na akulturację” (s. 188).

Książka Agaty Rybińskiej w nowatorski sposób pokazuje przemiany kulturowe z perspektywy praktyk religijnych, a zatem tych obszarów, które ze swojej natury należą do najtrudniejszych do uchwycenia, ale jednocześnie najwięcej mówią o stanie umysłów badanej społeczności. Aby dotrzeć do tych informacji, autorka posłużyła się różnymi metodami. Najowocniejsza z pewnością okazała się analiza językoznawcza. Jej zastosowanie pozwoliło na zobiektywizowanie wyników i odejście od powszechnego dotychczas korzystania z subiektywnych egodokumentów. Książkę Rybińskiej możemy zaliczyć do najbardziej udanych w polskiej historiografii prób analizy przemian kulturowych w odniesieniu do dziejów niemiecko-żydowskich.

Leszek Ziątkowski <https://orcid.org/0000-0001-8711-5721>

Uniwersytet Wrocławski
leszek.ziatkowski@uwr.edu.pl